

Revision of the Post-Urartian Deposits of Bastam Fortress

Mansour Hamdollahzadeh ¹, Mehrdad Malekzadeh ², Maryam Dara ³

¹ Ph.D. Candidate in Pre-Islam History of Iran, Department of History and Archaeology, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran.

² Assistant Professor, Iranian Centre for Archaeological Research, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. Corresponding author: malekzadeh.mehrdad@gmail.com

³ Assistant Professor, Linguistics, Texts and Inscriptions Research Center, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 23 May 2023

Revised 13 July 2023

Accepted 15 July 2023

Published 15 July 2023

Keywords:

Urartu

Medes

Post-Urartian deposits

Bastam

the collapse of Urartu

ABSTRACT

Studies on the Urartu Civilization took a serious form from the beginning of the 19th century when the Asian Society sent the Schulz around Lake Van. As a result of Schulz's discoveries and other studies, Urartu rose from silence for centuries. Decoding cuneiform lines helped researchers in other fields read Urartu inscriptions. Urartu research in Northwest Iran, with the discovery of an inscription related to the second rulers (680-646 BC) near the village of Bastam, located in the north of Lake Urmia, drew the attention of the Urartu research community to Iran. Archaeological excavations by Wolfram Kleiss started in 1967 and continued until 1978. The study of the post-Urartian deposits in the Bastam area and its comparison with the Urartian deposits in other Urartian sites, including eastern Anatolia, indicate the Urartian collapse from the time of the collapse of Assyria by the Medes, and even before that. The Medes occupied the Urartian lands in Northwest Iran at that time. The impact of the post-Urartian deposits found in the investigated sites is one of the objectives of this research. Historical, analytical, and descriptive methods were used for this research, and the information collection method was the library. Finally, based on the investigation of the post-Urartian deposits and historical analysis, it was concluded that the collapse of Urartu started in about 635 BC, and according to the cultural and architectural works found from Bastam and Sansem Along with other sites in eastern Anatolia, the eastern lands of Urartu were occupied by Medes and Iranian tribes.

Citation: Hamdollahzadeh, M., Malekzadeh, M., & Dara, M. (2023). Revision of the Post-Urartian Deposits of Bastam Fortress. *Payām-e Bāstānshenās*, 15(28), 85-100. (In Persian)

<https://doi.org/10.30495/peb.2023.704079>

© 2023 The Author(s). Published by Payām-e Bāstānshenās

Introduction

As a result of Schultz's discoveries and other studies, Urartu rose from under centuries of silence. Deciphering cuneiform helped other researchers in other fields to read Urartu inscriptions. The Urartu research in the northwest of the Iranian plateau drew the attention of the Urartu research community to Iran with the discovery of an inscription related to Rusa II (646–680 BC) near the village of Bastam. Based on the investigation of post-Urartian deposits and historical analysis, it was concluded that the collapse of Urartu began in the seventh decade of the seventh century BC (ca. 635 BC). By examining these works as well as the works of eastern Anatolia, it can be said that Medes and Iranian tribes occupied the eastern lands of Urartu. A more detailed study and investigation with a special approach that previous relevant research lacked, in the absence of direct documentation related to a period like Medes, is always of great importance. Urartu is mentioned in Assyrian inscriptions (Luckenbill,

1926: 38) and it took almost three centuries for Urartu to form a government. After the establishment of the government, it was not long before he started to establish security and manage his affairs in various fields, including agriculture, and built forts for this purpose (Kroll, 1979: 99). The castles were of special importance due to their location in the region. Today's Bastam hosts one of the most important forts in the east of Urartu and was responsible for guarding the eastern borders and overseeing affairs. Examining Bastam's post-Urartian works and comparing them with historical events opens openings for clarifying the history of the region, which is what we are looking for in this research.

Methodology

This research aims to investigate the post-Urartian works and deposits in Bastam Castle using the descriptive-analytical method, and based on the data obtained from archaeological excavations as well as library documents.

Figure 1: Bastam HB North Gate area, post-Urartian jar

(Kroll, 1979, Tafel 58-2; <http://www.biainili-urartu.de/Iran/Bastam/finds/Bastam-HB-North-Gate-area-posturartian-jar.jpg>)

Discussion

Bastam is the name of a village in the West Azerbaijan province of Iran. In this village, a castle is located on an ancient site. Bastam Castle and According to Rusa II, mru-sa-a-i URU.TUR, (Dara, 2017: 124) the small town of Rusa is also

the name of an Urartian fortress with a residential area attached to it. The importance of the Bastam Castle for Urartu is identified especially in the campaign of Sargon II in 714 BC (Zimansky, 1990: 15). This castle and its military fortifications were built by Rusa II (ca. 646–680

BC), the son of Argishti II, around the middle of the 7th century BC.

Sarduri III, the 10th king of Urartu after Rusa II, around 646-610 BC sat on the throne of Urartu. In this period, we see a noticeable change in the government of Urartu, which started in previous years. It seems that the time of Urartu's decline had come because not only was there no authority for Urartu but there were signs of the lack of control of Urartu's lands by the central government as well as it can be seen that Urartu was subjugated by Assyria. The presence of newly arrived tribes in the Urartu region and the chaos they created added to this crisis. Sarduri III, like his father, followed Assyria (sending

ambassadors of friendship to Assyria). Due to the Medes' attacks on Assyria and disturbances in the government, the year 639 BC is the last year that Assyrian texts mention the names of Urartian kings (Salvini, 1979: 128).

During Rusa III's rule (ca. 610–590 BC) the Urartu Kingdom was spending its last days. At this time, most of the Urartian lands had been lost, and it was mostly concentrated in Eastern Anatolia and around Lake Van. As there are few traces and evidence left from this era, this means that due to the recent invasions, even the residential context and ethnic groups had changed as well.

Figure 2: Bastam lower citadel, Scythian arrowhead

(Kroll, 1979, Tafel 51-4; <http://biainili-urartu.de/Iran/Bastam/finds/Bastam-Lower-Citadel-scythian-arrowhead.jpg>)

One of the most prominent cultural and social evidence of the Urartu, which is now available to us, is the pottery industry, which has its characteristics (Kroll, 1979: 203-220). This pottery can be found in abundance in the Urartu sites. However, since the mid-second half of the seventh century BC besides this type of pottery, a new type of pottery tradition entered the region (Kroll, 1979, Tafel 58-2). All kinds of coarse brown and yellow-brownish potsherds and pieces of various containers have been produced (Erdem & Konyar, 2011: 268). The teapots are often rough and yellow to brown. The bottom of these teapots is often flat and sometimes concave. A piece of beautiful teapot found in Bastam stands out among other exposed pieces. This pottery is one of the remaining potteries from the era before the Bastam Castle fire. Various types of pots, plates, miniature dishes, perfumes, bowls, and jars have also been found in this area, all of which belong to the end of the 7th century BC. Further investigation of this new and newly

arrived tradition in the Urartu region shows that this tradition belongs to the southern areas, where sites like Noushijan and Godin (layer II) are located and have nothing to do with the Urartu region. The similarity of this type of pottery with the pottery found in Bastam has been proven, and it must be said that this pottery tradition is no longer Urartian (Fig. 1), but it should be called Median culture (Kroll, 1979, Tafel 58-2). The discovery of non-Urartian double-sided bronze arrowheads (Fig. 2) indicates the presence of invading forces and the traces of immediate settlement in the hall rooms in this castle. According to archaeologists, they belong to the post-Urartian and Median periods and indicate a non-Urartian residential use (Kroll, 1979, Tafel 51-4). This evidence alone can convince researchers that Bastam Castle was occupied by Medes or tribes influenced by them (Fig. 3). This opinion became more serious when the Bastam's post-Urartian works were revealed in Armenia and East Anatolia.

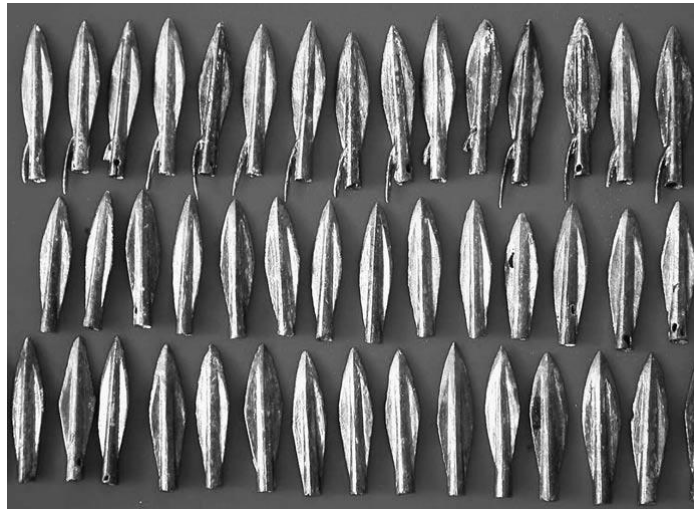

Figure 3: Trilobite arrowheads found around the fortification wall at Ayanis. The Urartian Ayanis Castle is located on the southeastern shore of Lake Van. The Scythians also destroyed this area in the mid-7th century BC. These arrowheads are completely similar to the arrowheads found in Bastam, which are attributed to Scythians and Medes (Erdem & Batmaz, 2008: 86).

Conclusion

New cultural elements in Bastam and other Urartian sites such as Chavash Tepe, Van, and Karmir Blur castles confirm the presence of cultural aspects of West Iran and the Medes. Before the conquest of Assyria (ca. 620 - 612 BC), the Medes at the height of their power had made an alliance agreement and military treaty with Babylon. The Medes did not worry about Urartu when they attacked Assyria, because Urartu did not have a deterrent military force at that time and whatever they had was concentrated near their capital Tushpa. The fall without a fight, as well as the looting and burning of Bastam by Medes and probably the Scythian tribes, is proof of this claim. In addition, the demise of Assyria in 612 BC and the emergence of a new power called the Medes that had more attention to the West can indicate that Northwest Iran was removed from Urartu's territory and came under Media's rule. The cultural works, especially the pottery and the post-Urartian deposits of the region, which were described in this article, confirm this opinion.

References

Dara, M. (2017). *Urartian cuneiform inscriptions from Iran*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (In Persian).

Erdem, A. & Batmaz, A. (2008). Contributions of the Ayanis Fortress to Iron Age Chronology. *Ancient Near Eastern Studies*, (45), 65-84.

Erdem, A., & Konyar, E. (2011). *Urartian Pottery*. First Printing Istanbul.

Kroll, S. (1979). Die urartäische Keramik aus Bastam, Bastam I. In: W. Kleiss (ed.), *Grabungsbericht Bastam I. Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*. Berlin: Gebr. Mann Verla, 203-220.

Luckenbill, D. D. (1926). *Historical records of Assyria. 1. from the earliest times to Sargon*. Chicago: University of Chicago Press.

Salvini, M. (1979). Die urartäischen Tontafeln. In: W. Kleiss (ed.), *Grabungsbericht Bastam I. Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*. Berlin: Gebr. Mann Verla, 115-131.

Zimansky, P. (1990). Urartian geography and Sargon's eighth campaign. *Journal of Near Eastern Studies*, 49(1), 1-21.

پیام باستان‌شناس

شاپا چاپی: ۲۰۰۸-۴۲۸۵

شاپا الکترونیکی: ۲۹۸۰-۹۸۸۶

دوره ۱۵، شماره ۲۸، بهار و تابستان ۱۴۰۲

بازنگری نهشته‌های پسااورارتویی دژ بسطام

منصور حمدالله‌زاده^۱، مهرداد ملک‌زاده^۲، مریم دارا^۳

DOI: 10.30495/peb.2023.704079

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۴/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۳/۲

چکیده

پژوهش درباره تمدن اورارتو از اوایل قرن نوزدهم میلادی و با اعزام شولتز از سوی انجمن آسیایی به اطراف دریاچه وان صورت جدی به خود گرفت. نتیجه کشفیات شولتز و مطالعات دیگر موجب شد تا اورارتو از زیر قرن‌ها خاموشی سربلند کند. رمزگشایی از خطوط میخی توسط پژوهشگران سایر حوزه‌ها به خواندن کتیبه‌های اورارتویی کمک نمود. پژوهش‌های اورارتویی در شمال غربی ایران، با کشف کتیبه‌ای مربوط به روسای دوم (۶۴۶-۶۸۰ پ.م) در نزدیکی روستای بسطام واقع در شمال دریاچه اورمیه، توجه جامعه پژوهشگران اورارتو را متوجه ایران کرد. کاوش‌های باستان‌شناسی توسط ولفرام کلایس از سال ۱۹۶۷ شروع گردید و تا ۱۹۷۸ ادامه داشت. مطالعه روی نهشته‌های پسااورارتویی در محوطه بسطام و همچنین، سنجش آن با نهشته‌های سایر محوطه‌های اورارتویی از جمله شرق آناطولی نشان می‌دهد که فروپاشی اورارتو تقریباً از زمان سقوط آشور توسط ماد و بابل و حتی قبل از آن شروع شده بود و سرزمین‌های اورارتویی در شمال غربی فلات ایران در آن زمان توسط مادها اشغال شده بودند. میزان تأثیر نهشته‌های پسااورارتویی یافت شده در محوطه‌های مورد کاوش از اهداف این پژوهش است. برای این پژوهش، از روش تاریخی، تحلیلی و توصیفی استفاده شده و شیوه گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای بوده است. در نهایت، بنا به بررسی نهشته‌های پسااورارتویی و تحلیل تاریخی، نتیجه گرفته شد که فروپاشی اورارتو از حدود ۶۳۵ پ.م شروع شده و بر طبق آثار فرهنگی و معماری یافت شده از بسطام و نیز سنجش آن با محوطه‌های دیگر در شرق آناطولی، سرزمین‌های شرقی اورارتو از این زمان در اشغال مادها و اقوام ایرانی بوده است.

واژگان کلیدی: اورارتو، ماد، نهشته‌های پسااورارتویی، بسطام، فروپاشی اورارتو.

* **استاد:** حمدالله‌زاده، منصور، ملک‌زاده، مهرداد، دارا، مریم (۱۴۰۲). بازنگری نهشته‌های پسااورارتویی دژ بسطام. *پیام باستان‌شناس*، ۱۵ (۲۸)،

۸۵-۱۰۰.

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران قبل از اسلام، گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

^۲ استادیار، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران، ایران. نویسنده مسئول: malekzadeh.mehrdad@gmail.com

^۳ استادیار، پژوهشکده زبان‌شناسی، متون و کتیبه‌ها، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

مقدمه

از منابع مهم و بی‌بدیل مطالعات تاریخ ایران باستان، آثار و بقایا و نهشته‌های باقی مانده از آن دوران است. مطالعه و بررسی دقیق‌تر و مجدد و با رویکرد مشخصی که تا به حال جای خالی آن در پژوهش‌های مربوطه مشاهده می‌گردیده، همواره در نبود مستندات مستقیم مربوط به دوره‌ای مانند مادها،^۱ از اهمیت وافری برخوردار می‌باشد. شمال غربی ایران از نظر تاریخی مربوط به سده‌های ابتدایی هزاره اول پ.م نکات ارزشمندی را دارد. این موضوع نه تنها می‌تواند وضعیت سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و تمدنی همچون اورارتو^۲ را بیشتر روشن نماید، بلکه کمک کم‌نظیری در روشن شدن زوایای تمدن‌های هم عصر خود مخصوصاً مادها بنماید. نام اورارتو همچنانکه اطلاع داریم از قرن سیزدهم پ.م در کتیبه‌های آشور^۳ به میان آمد است. تقریباً سه سده گذشت تا بتواند تشکیل حکومت و دولتی آبادگر و متخصص در امر کشاورزی و آب و آبیاری و نیز شبکه‌های آبرسانی نماید. طولی نکشید برای تامین امنیت و رسیدگی به امورات خود در مناطق مختلف از جمله کشاورزی، اقدام به تاسیس قلعه‌های مختلف نمود. این قلعه‌ها با در نظر گرفتن موقعیت در منطقه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند. بسطام^۴ امروزی، میزبان یکی از مهمترین قلعه‌های اورارتو در شرق آن حکومت بوده و اساساً وظیفه حفظ و حراست از مرزهای شرقی و نظارت بر امورات مربوطه منطقه را بر عهده داشته است. بررسی نهشته‌های زمان سقوط و بعد از سقوط این قلعه و تطبیق آن با رویدادهای تاریخی، روزنه‌ای برای روشن‌تر کردن تاریخ منطقه باز می‌کند. در این پژوهش به دنبال این روزنه هستیم. شناسایی سنگ

کتیبه‌دار متعلق به قلعه بسطام توسط ژنرال کاینتز،^۵ وابسته نظامی امپراتوری آلمان در ایران در مهر ماه سال ۱۲۸۹ خورشیدی که قبلاً از محل بسطام به ماکو منتقل شده بود آغاز گردید. معرفی این سنگ‌نوشته،^۶ موجب توجه ویژه اورارتو‌شناسان به شمال غربی ایران و به خصوص بسطام گردید. این سنگ‌نوشته از سال ۱۳۴۴ خورشیدی به موزه ایران باستان منتقل گردیده است و هم‌اکنون نیز همان‌جا نگهداری می‌شود. هر چند محل کشف این سنگ‌نوشته را سایش به اشتباه واقع در ۱۰ مایلی (حدود ۱۶ کیلومتری) جنوب غربی ماکو ذکر می‌کند اما به لحاظ شناسایی قبلی سنگ نوشته و بکارگیری آن در سازه پل روی رودخانه آق‌چای^۷ نزدیک روستای کسین^۸ در حدود ۶۰ مایلی (۱۰۰ کیلومتری) جنوب شرقی شهر ماکو می‌باشد. چرا که این سنگ‌نوشته، و نیز تمام سنگ‌های بکار رفته در ساخت این پل از سنگ‌های قلعه بسطام که در ۳ کیلومتری این پل قرار دارد استفاده شده است. این سنگ به دستور فرماندار وقت ماکو، به خانه وی منتقل می‌شود. در این پژوهش سعی بر آن شده تا با دقت در بررسی نهشته‌های پسااورارتویی بسطام، و سنجش آن با نهشته‌های پسااورارتویی تعدادی از محوطه‌های مربوطه اورارتو و همینطور با مقایسه آن با آثار مادی کاوش شده از محوطه‌های مادی، وضعیت استقرار اقوام بلافصل بعد از اورارتو در این مناطق را مورد بررسی قرار دهیم.

محوطه باستانی بسطام در قرن هفتم پ.م یکی از بزرگترین دژهای اورارتویی را در خود جای داده بود. این محوطه اکنون به عنوان بزرگترین محوطه باستان‌شناسی اورارتویی در جغرافیای سیاسی ایران امروز در شهرستان قره‌ضیاءالدین^۹ قرار گرفته است. بررسی دقیق نهشته‌های

^۵ Kanitz^۶ Sayce; 1912^۷ Aq-Chay^۸ Kesian^۹ Qarahziyaaddin^۱ Media^۲ Urartu^۳ Assyria^۴ Bastam

می‌نماید. این که اورارتو به یک باره و در اواخر دهه آغازین قرن ششم پ.م و یا سقوط آن در بستر تدریجی حدوداً پنجاه ساله از حدود ۶۴۰ پ.م می‌کند، مورد تدقیق قرار می‌گیرد. ارتباط میزان و کیفیت اطلاعات ما از نیمه دوم قرن هفتم پ.م در این سرزمین، با درک هر چه بهتر اوضاع مردمان آن دوره و حتی تحولات سیاسی، نظامی و فرهنگی، سقوط آشور و برآمدن مادها، یک ارتباط مستقیم شمرده می‌شود. این پژوهش سعی دارد، قسمتی از این مهم را با بررسی آثار پسااورارتویی بسطام، در معرض قضاوت قرار دهد. به نظر می‌رسد، منطقه شرقی اورارتو در حدود پنجاه سال قبل‌تر از ۵۹۰ پ.م از کنترل حکومت مرکزی اورارتو خارج شده است. شواهدی از وجود فرهنگ مادی در اسکان و اشغال این محوطه و نیز کل منطقه شرقی آرات و شمال آذربایجان غربی وجود دارد. در این مقاله، جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای بوده و پژوهش به روش تحلیلی و توصیفی انجام شده است.

پیشینه تحقیق و نوآوری

در زمینه اورارتو پژوهش‌های متعددی انجام گرفته است. مطالعات پژوهشگران در سابقه این تحقیق، زوایای مختلفی را در تاریخ اورارتو می‌گشاید. با تمرکز بر بسطام، مقاله میرو سالوینی تحت عنوان الواح گلی اورارتو (صفحات ۱۱۵-۱۳۲) در مجموعه مقالاتی که توسط ولفرام کلایس^{۱۱} تحت عنوان بسطام یک در مجموعه‌های اورارتویی ۱۹۷۲-۱۹۷۵ در سال ۱۹۷۹ میلادی توسط انتشارات اشتورز^{۱۲} در آلمان چاپ گردیده است. این اثر در سال ۱۳۸۹ در دو جلد توسط پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری و ترجمه آقای فرامرز نجد سمیعی به چاپ رسیده است. مقاله اشتقان کرول^{۱۳} با نام یادداشت‌هایی در

مربوط به اواخر قرن مذکور و پسااورارتویی در این محوطه بزرگ، برای درک اوضاع فاصله زمانی بین سقوط اورارتو و برآمدن هخامنشیان،^{۱۰} می‌تواند بسیار موثر و کارآمد باشد. عموم جوامع علمی بر این نظر هستند که اورارتو به سال ۵۹۰ پ.م به توسط مادها قبل از لشکرکشی به لیدیه، سقوط کرده و مطالعات اورارتویی نیز بر این نکته کم و بیش تأکید داشته است (Diakonoff, 1951: 29). اما برخی یافته‌ها (که در این پژوهش به آن‌ها اشاره شده است) این نظر را مورد تأیید قرار نداده، بلکه مورد تشکیک قرار می‌دهد. اورارتو به صورت عام، به یک باره در ۵۹۰ پ.م سقوط نکرده است، بلکه سقوط اورارتو طی مدت زمانی از حدود ۵۰ سال قبل‌تر از این تاریخ شروع شده بوده است. از طرفی، بسطام مهمترین و بزرگترین پایگاه نظامی در شرق اورارتو بوده و سقوط آن خود به تنهایی برای اورارتو به لحاظ موقعیت جغرافیایی و همچنین، منابع طبیعی مخصوصاً کشاورزی که محور اقتصاد اورارتو محسوب می‌گردیده بسیار شکننده و به مفهوم از دست دادن سرزمین‌های حاصلخیز شرقی است. سقوط دژ بسطام، استقرار اقوام غیر اورارتویی تأثیرگذار و اشغالگر را در منطقه تأیید می‌کند. بنابراین، بازنگری نهشته‌های پسااورارتویی بسطام برای محققین این حوزه می‌تواند از اهمیت بسزایی برخوردار باشد. نتایج یافته‌های باستان‌شناسی در سایر محوطه‌های اورارتویی می‌تواند درباره چگونگی و زمان سقوط اورارتو افق جدیدی در مطالعات بگشاید.

موشکافی بیشتر و بررسی مجدد نتایج به دست آمده از آخرین کاوش‌های مهم و گسترده بسطام، در این پژوهش، به همراه سنجش اجمالی با برخی محوطه‌های پسااورارتویی و همچنین ماد، با تأکید بر دیدگاه تاریخی، کمک شایانی برای درک بهتر چگونگی سقوط اورارتو

^{۱۱} Wolfram Kleiss

^{۱۲} Stürtz

^{۱۳} Stephan Kroll

^{۱۰} Achaemenid

دوم (Zimansky, 1990: 15) پادشاه قدرتمند آشور، و نیز به لحاظ وجود کوه‌های صخره‌ای توروس^{۲۰} جنوبی واقع در شمال بین‌النهرین و سرزمین‌های حکومت آشور و جنوب آناتولی شرقی، که سدی طبیعی برای اورارتو در مقابل حمله آشور از جنوب و غرب بوده است، ایجاد می‌کرد، بسیار بالا بوده است. به عبارت دیگر دستیابی دشمن اورارتو از جنوب تقریباً ناممکن بوده است و تنها مسیر لشکرکشی آشور به اورارتو منطقه شرق و دامنه‌های شمال شرقی زاگرس بوده است. به نظر لازم بوده که در منطقه قلعه‌ای محکم ساخته شود. این قلعه و استحکامات نظامی آن توسط روسای دوم (۶۴۶-۶۸۰ پ.م) پسر آرگیشتی دوم^{۲۱} در اواسط قرن هفتم پ.م با اهداف و مأموریت‌های نظامی ساخته شد. البته باید توجه کرد که سابقه سکونت در این محوطه به سالیانی دورتر می‌رسد اما استحکامات نظامی و قلعه به نظر می‌رسد که در تاریخ فوق مخصوصاً مستندی که طی سنگ‌نوشته در دست داریم اشاره به ساخت قلعه و دژ در قرن هفتم پ.م دارد.

۱- تاریخچه کاوش در قلعه بسطام

توجه باستان‌شناسان به مناطق اورارتویی ایران در نهایت به یافتن و کاوش محوطه اورارتویی بسطام توسط ولفرام کلایس در ۱۳۴۶ و ۱۳۴۷ انجامید. این کاوش‌ها تا سال ۱۳۵۷ به غیر از سال‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۵۵ تداوم پیدا کرد و بعد از وقوع انقلاب اسلامی در ایران متوقف شد. تمامی کاوش‌ها به سرپرستی ولفرام کلایس و با حمایت مالی بنیاد تحقیقاتی آلمان^{۲۲} انجام شدند.

افق پسااورارتویی (ماد) شمال غربی ایران و ارمنستان صفحات ۲۱۰-۲۰۳ که در سال ۲۰۱۴ در مجموعه مقالاتی که در گرامیداشت ولی سوین^{۱۴} تحت عنوان یک عمر در باستان‌شناسی توسط اکسیجن باسیم^{۱۵} و ماتباچیلیک سان^{۱۶} در استانبول ترکیه به چاپ رسیده است. همینطور مجموعه پژوهشی که در قالب کتابی از پاول زیمانسکی^{۱۷} تحت عنوان آراارات باستان: راهنمای مطالعات اورارتو که توسط انتشارات کاروان بوک دلمر^{۱۸} در سال ۱۹۹۸ میلادی در ایالات متحده به چاپ رسیده، تعدادی از پیشینه نزدیک به موضوع این پژوهش است که در دسترس بود. این پژوهش با تمرکز بر آثار پسااورارتویی و نگاهی تاریخی به نهشته‌های مذکور دارد.

بسطام، پیش‌زمینه جغرافیایی و تاریخی

بسطام، نام روستائی هست از بخش مرکزی شهرستان چایپاره در ۹ کیلومتری غرب شهر قره‌ضیال‌الدین استان آذربایجان غربی واقع در شمال غربی ایران. در جنوب غربی این روستا محوطه تپه‌ای باستانی قرار گرفته که بروی آن، دژ اورارتویی واقع گردیده است. شکل ۱، طرحی بازسازی شده از قلعه و محوطه مسکونی را در قرن هفتم پ.م نشان می‌دهد. قلعه بسطام و به قول روسای دوم،^{۱۹} ru-sa-a-i URU.TUR^m شهر کوچک روسا (دارا، ۱۳۹۶: ۱۲۴) نیز عنوان قلعه‌ای اورارتویی با محوطه مسکونی متصل به آن است. این قلعه در قرن هفتم پ.م رونق کامل داشته است (کلایس، ۱۳۹۸: ۳). به نظر می‌رسد، سابقه سکونت در منطقه بسطام، به سال‌ها قبل از قرن هفتم پ.م بازگردد (Kroll, 1979: 99). اهمیت منطقه بسطام برای اورارتو مخصوصاً بعد از لشکرکشی ۷۱۴ پ.م سارگون

^{۱۴} Veli Sevin

^{۱۵} Oksijen Basım

^{۱۶} Matbaacılık San

^{۱۷} Paul Zimansky

^{۱۸} Caravan Books Delmar

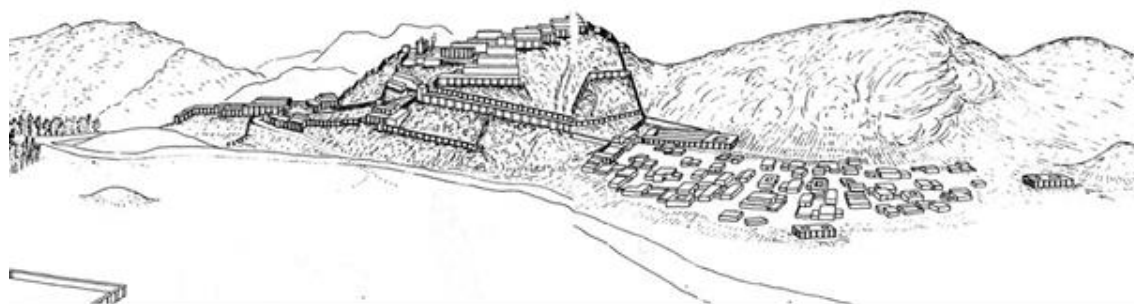
^{۱۹} Rusas II

^{۲۰} Taurus

^{۲۱} Argishti II

^{۲۲} Deutschen Forschungsgemeinschaft

شکل ۱: طرح بازسازی ساخته‌های قلعه و محوطه مسکونی قرن ۷ پ.م (کلایس، ۱۳۹۸: ۹۰)

۲- واپسین روزهای اورارتو و آخرین نهشته‌های بسطام

اتفاقات سال‌های ۶۰۸ و ۶۰۹ پ.م در گاه‌نگاری بابلی‌ها از اورارتو دیده می‌شود.

در چنین شرایطی پادشاهی، در حدود ۶۱۰ پ.م به روسای سوم (۶۱۰ تا حدود ۵۹۰ پ.م) می‌رسد. اورارتو واپسین ایام خود، در روزگار این شاه می‌گذراند بیشتر مناطق اورارتو از دست رفته و گستره اورارتو بیشتر در آناتولی شرقی و اطراف دریاچه وان خلاصه می‌گردد به ترتیبی که آثاری از اواسط نیمه دوم قرن هفتم پ.م (Kroll, 2014: 203) که اورارتو دچار آشوب و تهاجم و به شدت مورد تخریب قرار می‌گیرد، از مکان‌های سنتی سکونت اورارتو در ایران، شواهد اندکی به جای مانده است. این به آن معنی هست که بر اثر تهاجمات اخیر، حتی تغییر در بافت سکونتی و اقوام ساکن مناطق نیز مشهود و محسوس است.

۳- نفوذ مادها

کاوش‌های بین سال‌های ۱۹۶۹ تا ۱۹۷۵ میلادی و گزارش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که حدود سال‌های بین ۶۰۵ تا ۵۹۰ پ.م بسطام که از مراکز مهم نظامی بوده است دچار تحولات و در واقع موجودیت و ماهیت قلعه، هدف حمله‌کنندگان و مهاجمان قرار می‌گیرد. به نظر می‌رسد منطقه مسکونی بسطام از سکنه خالی شده (کرو، ۱۳۹۸: ۹۶) و همگی به داخل قلعه پناهنده گردیده باشند

ساردوری سوم،^{۲۳} دهمین شاه اورارتو بعد از روسای دوم در حدود ۶۴۶ تا ۶۱۰ پ.م بر تخت پادشاهی اورارتو نشست. در این دوره شاهد تغییر محسوس در حکومت اورارتو هستیم که از سال‌های قبل شروع شده بوده است. به نظر می‌رسد که زمان افول اورارتو فرارسیده باشد چرا که نه تنها شواهدی دال بر اقتدار گذشته در گستره سرزمینی اورارتو وجود ندارد بلکه آثاری دال بر عدم کنترل سرزمین‌های اورارتو از سوی حکومت مرکزی و همچنان انقیاد آشور مشاهده می‌گردد. اقوام تازه وارد به منطقه اورارتو و آشوبی که به وجود آورده بودند نیز بر این بحران افزوده بود. ساردوری سوم نیز همانند پدرش، پیروزی آشوربانیپال^{۲۴} (۶۲۷-۶۶۹ پ.م) بر ایلام را که به تازگی از میان برداشته شده بود، را با ارسال سفیران، تبریک و مراتب تبعیت خود را به آشور اعلام می‌دارد. به دلیل حملات ماد به آشور و اغتشاشات موجود در حکومت آن، سال ۶۳۹ پ.م آخرین سالی هست که متون آشوری نامی از شاهان اورارتویی (سالوینی، ۱۳۹۸: ۱۳۷) را می‌برد و بعد از این تاریخ، اشاره‌ای گنگی در ذیل

^{۲۳} Sarduri III

^{۲۴} Ashurbanipal

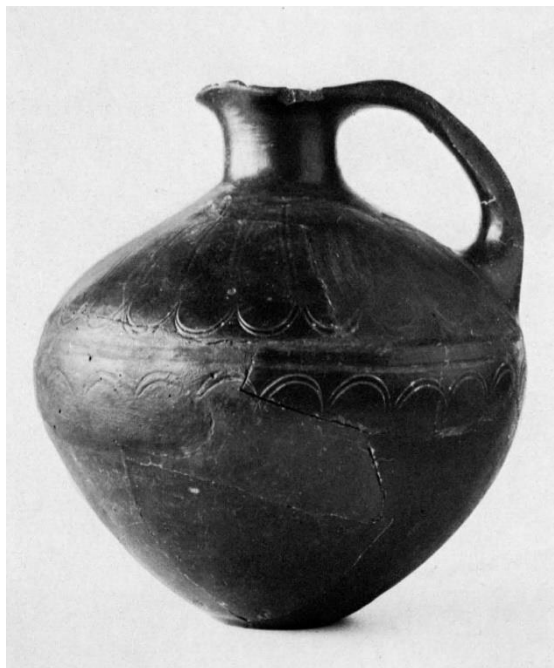
مختلف مشاهده می‌گردد (Kroll, 1979: 203-220). همچنانکه اشتفان کرول نیز بر این اعتقاد است که قوری‌ها اغلب زمخت و به رنگ زرد متمایل به قهوه‌ای است. کف این قوری‌ها اغلب صاف و بعضاً مقعر است. یک قطعه قوری مانند سفالی بسیار زیبا از بسطام در بین سایر قطعات مکشوفه، خودنمایی می‌کند (شکل ۲). سفال‌های اورارتویی مکشوفه از قلعه بسطام را می‌توان با تقسیم‌بندی زیر طبقه‌بندی نمود:

- سفال‌های قهوه‌ای رنگ متمایل به خاکستری با کیفیت مناسب که انواع کاسه‌ها و بشقاب‌ها و کوزه‌ها و خمره‌های ذخیره بزرگ (عباس‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۳۸).
- سفال‌های قرمز براق که از مشخصه‌های شاخص اورارتویی بوده و در این قلعه یافت شده است. دارای خمیری قرمز یا قهوه‌ای رنگ و در مواردی لعاب قرمز و پخته شده در کوره. انواع کاسه دهان گشاد و بشقاب و کوزه از این نوع سفال کاوش شده است (Erdem & Konyar, 2011: 268).
- سفال‌های زرد یا صورتی رنگ که به نسبت سایر انواع سفال‌ها، دارای فراوانی بیشتری در قلعه بسطام می‌باشد. از این دسته سفال نیز انواع کاسه و خمره بزرگ کاوش گردیده است (عباس‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۳۹).
- سفال‌های نخودی رنگ، دسته دیگر سفال‌های اورارتویی بسطام را تشکیل می‌دهد که در بسطام وجود دارد. انواع کاسه و ظروف سفالی از این دسته کاوش شده است (عباس‌زاده و دیگران، ۱۴۰۰).

چرا که اثری از جنگ و ستیز در کاوش‌های باستان‌شناسی یافت نشده است و این احتمال را تقویت می‌کند که مردم رانده شده‌اند و یا قلعه بدون جنگ تسلیم، سپس غارت و به آتش کشیده شده است. بنابراین، قلعه در واپسین سالهای قرن هفتم و اوایل قرن ششم پ.م خالی از سکنه بوده و پس از سقوط اورارتو در حدود سال ۵۹۰ پ.م به غیر از تالار، دیگر مناطق قلعه خالی از سکنه بوده است. آثار و سازه‌های بعد از آتش‌سوزی و معماری و سنت فرهنگی حاکم بر سفالگری و نهشته‌های باقی مانده از دوران پسااورارتویی بسطام، نشانگر حضور مدها است. لذا می‌توان در نظر گرفت که اسکان در بسطام در دوره پس از اورارتو و بعد از سقوط، توسط مدها انجام گرفته است.

۴- نهشته‌های پسااورارتویی بسطام

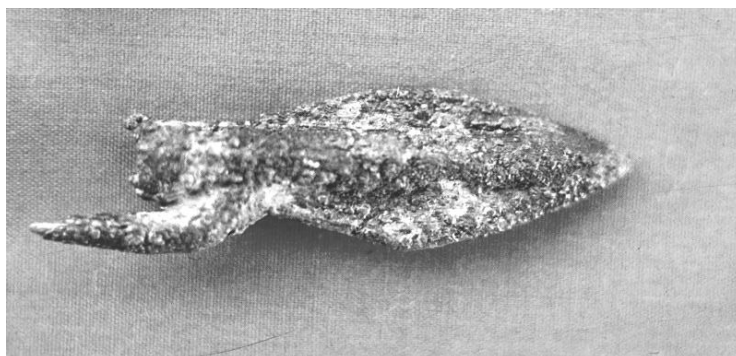
از شاخص‌ترین نشانه‌های فرهنگی و اجتماعی اورارتوها که اکنون در دسترس ما قرار گرفته است، صنعت سفالگری است که ویژگی‌های مخصوص به خود را دارد، این سفال‌ها به وفور در سایت‌های اورارتویی یافته می‌گردد، اما از حدود اواسط نیمه دوم قرن هفتم پ.م علاوه بر این نوع سفال‌ها، یافته‌های باستان‌شناسی، نشان می‌دهد سنت جدید سفالگری و سفال‌های با اشکال جدیدی وارد منطقه گردیده است. بارزترین مشخصه سفال‌های اورارتویی، که در سایت بسطام به وفور هم به چشم دیده می‌شود عبارت است از: کیفیت خاک رس، رنگ خاک رس، شکل سفال‌ها و کیفیت پردازش آنها. هر کدام از این مشخصه‌ها در نوع خود می‌تواند سنت و فرهنگ حاکم بر سفالگری در اورارتو را نسبت به سایر سنت‌های اقوام دیگر متمایز نماید. عواملی همچون نوع خاک رس مورد استفاده و هنر و فرهنگ و اعتقادات حاکم بر سفالگران بصورت قطع، تاثیر مستقیمی در خلق این آثار می‌تواند داشته باشد. انواع خرده سفال قهوه‌ای رنگ زمخت و زرد متمایل به قهوه‌ای و قطعات ظروف

شکل ۲: سفال اورارتویی قرمز رنگ صیقل دار با نقوش تزئینی (Kroll, 1979; Tafel 58-1)

(Kroll, 2014: 205) برنزی غیر اورارتویی (شکل ۳) خیر از حضور نیروهای مهاجم داده و آثار اسکان بلافصل اورارتویی در اتاق‌های تالار موجود در این قلعه که به تحلیل باستان‌شناسان (کرول، ۱۳۹۸: ۱۱۱)، متعلق به دوره پسااورارتویی و ماد هست، حاکی از استفاده سکونتی غیر اورارتویی است. این شواهد به تنهایی می‌تواند محقق را در اشغال قلعه بسطام توسط اقوام ماد یا حداقل اقوامی که از مادها تاثیر مستقیم گرفته‌اند متقاعد نماید. زمانی این نظر جدی‌تر می‌شود که در محوطه‌های شمالی تر بسطام در خاک ارمنستان کنونی و سایر محوطه‌های شمال شرقی آناتولی شرقی نیز آثار پسااورارتویی کاوش شده در بسطام، در آن محوطه‌ها نیز مشاهده گردیده است که در پی به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

بنا به گزارش کرول، این سفال جزء سفال‌های باقی مانده از دوران پیش از آتش‌سوزی قلعه بسطام است (Kroll, 1979a; 204). در این محوطه همینطور انواع خمره‌ها، بشقاب‌ها، ظروف مینیاتوری و عطردان، پیاله و تنگ‌ها نیز یافت شده است که همگی از نظر تاریخگذاری، به اواخر قرن هفتم پ.م تعلق دارد. اما بررسی بیشتر این سنت جدید و تازه وارد به منطقه اورارتویی نشان می‌دهد که این سنت متعلق به مناطق جنوبی‌تر اورارتو است (Kroll, 2014: 205)، جایی که محوطه‌هایی مانند نوشیجان و گودین^۲ بوده (Stronach, 1978: 22) و ربطی به مناطق اورارتویی ندارد. همسانی سنت این نوع سفال‌ها با سفال‌های مکشوفه در بسطام به اثبات رسیده (Gopnik, 2011: 295) که باید گفت این سنت سفالگری دیگر اورارتویی نیست بلکه باید آن‌ها را مادی نام نهاد. پیدا شدن سر پیکان‌های دو پهلو

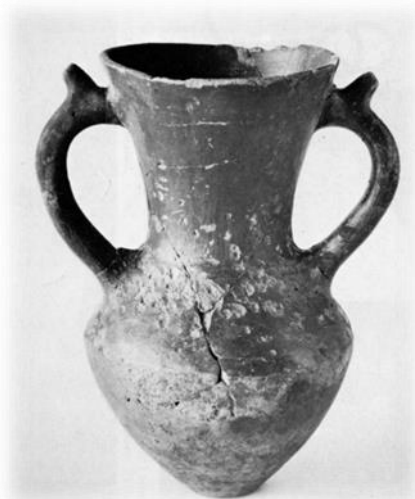

شکل ۳: نمونه‌ای از سرپیکان مادی و سکایی کاوش شده در محوطه بسطام (Kroll, 1979; Tafel 51-4)

است که بلافاصله بعد از اقوام اورارتوها در بسطام مستقر گردیده‌اند. از این تالار و بنای مذکور آثاری یافت شده (شکل ۴) که با یافته‌های دیگر بناهای بسطام، متفاوت است (Kroll, 1979: 229-234). در بین این نوع یافته‌ها نیز، سفال‌ها در ارتباط با منابع تاریخی و تعلق آنها به اقوامی غیر اورارتویی، نشانه‌های مناسبتری را ارائه می‌دهند.

۱-۴- یافته‌های مادی در بسطام

در مجموعه بناهای بسطام، بنایی وجود دارد که بر اساس ویژگی‌ها و لایه‌نگاری انجام شده، بین سال‌های ۱۹۶۷ تا ۱۹۷۸ میلادی با تمام بناهای دیگر این محوطه متفاوت بوده است. این بنا تالار است که خود چندین اتاق را شامل می‌گردد. هرچند کاوش‌ها بعد از آن تاریخ تقریباً متوقف گردیده است و نتایج فراوانی می‌توان از بررسی و ادامه این کاوش انتظار داشت. با این همه این بنا متعلق به اقوامی

شکل ۴: جام دو دسته مادی کاوش شده در محوطه بسطام (Kroll, 1979; Tafel 58-2)

یک از این مواد، هرگز در متن کاوش اورارتویی ظاهر نشده است اما نکته مهم آن که این مواد در مناطق کاوش شده ماد مانند نوشیجان و گودین‌تپه (شکل ۵) به خوبی شناخته شده است (Stronach, 1967: 18).

همچنین، اشیاء یافت شده ضمن آن که استفاده از سفال‌های با اشکال متعلق به اورارتویی را بیان می‌کند در ضمن وجود ردیفی از شکل‌های جدید و خاص جلب توجه می‌کند این سفال‌ها انواع ظروف و کاسه‌های تخت با لبه قیفی و کاسه‌های ساده با دسته افقی هستند که هیچ

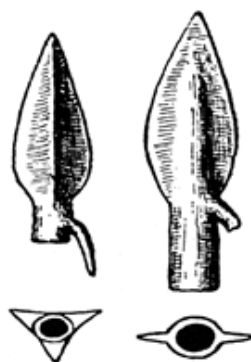
شکل ۵: سفال یافت شده از گودین تپه (Kroll, 2019: 40)

۵- سنجش با دیگر محوطه‌های پسااورارتوئی

۵-۱- کارمیر بلور^{۲۵}

توسط اتحاد مادها رهنمون می‌کند، یعنی تقریباً زمان سرازیر شدن اقوام سکاها به غرب آسیا. آثاری از سکونت سکاها و بکارگیری فرهنگ و هنر سکایی در بعد از سقوط این دژ وجود دارد (Barnett & Watson, 1952: 136).

تیشه‌باینی^{۲۶} نام منطقه باستانی واقع در کرانه‌های جنوبی رودخانه هرازدان^{۲۷} در پنج کیلومتری جنوب غربی ایروان، پایتخت کشور ارمنستان که امروزه کارمیر بلور نام گرفته، بوده و یکی از مهمترین شهرها و قلعه‌ها و در واقع شاهزاده‌نشین اورارتو بوده است (Barnett & Watson, 1952: 138). این محوطه به نظر می‌رسد، در حدود ۶۲۵ پ.م طی یک درگیری خونین سقوط کرده باشد و نهشته‌های مکشوفه مخصوصاً سر پیکان‌های به دست آمده (شکل ۶) از ابزارهایی بوده که به اقوام سکاها که برخی محققین اعتقاد به مادی بودن آن نیز دارند مشهور هستند.^{۲۸} این تاریخ ما را به سقوط کارمیر بلور در قبل از سقوط نینوا

شکل ۶: سر پیکان‌های مکشوفه از کاوش‌های کارمیر بلور (Barnett & Watson, 1952: 138)

^{۲۵} Karmir Blur

^{۲۶} Teishebaini

^{۲۷} Hrazdan

^{۲۸} برای اطلاعات بیشتر نگاه کنید به: Simpson and Pankova, 2017: 14

۵-۲-کاف کالاسی^{۲۹}

و مدتی نیز زندگی نموده‌اند. لایه‌نگاری سایت‌های حفاری شده اورارتویی، چنین وضعیتی را نشان می‌دهد (Kalkan, 2011: 48). زمانی که تپه‌ها را رها کرده‌اند، با یک روند رو به رشد فرهنگی جدید مواجه شده‌اند. سنت سفال‌های قرمز و قهوه‌ای با سطحی صیقلی کاملاً متوقف گشته و جای خود را به فرهنگ و سنت معماری جدیدی داده است (شکل‌های ۸ و ۹). چنین وضعیتی در محوطه‌های دیگر نیز حاکم می‌باشد. یافته‌های سفالینه قلعه وان، حاکی از سنت جدید حاکم بر این دوره است و برخی یافته‌ها مشابهت زیادی به یافته‌های بسطام پسااورارتویی دارد هرچند در قلعه وان زمان این آثار تا هخامنشی هم می‌رسد. در مرحله پسااورارتویی، تولید گل رس قرمز تحت تأثیر اورارتویی همچنان ادامه دارد، در حالی که تداوم جزئی در اشکال، مشاهده می‌شود (Kalkan, 2011: 49)، آثار معماری و بنایی در قلعه چاوش تپه و نقشه "U" شکل نمایانگر است که طرح و نقشه آن جدید و نشان از پسااورارتویی دارد. کف این بنا (قلعه چاوش تپه) مخلوطی از خاک و آب و ملات سفت شده و دیوارها از سنگ‌های نامنظم ردیف‌های تک یا دوتایی ساخته شده است که نشان از سنت معماری جدید دارد. از آثار دیگر می‌توان از گودال‌های ذخیره دانه‌ها، کنده شده در محوطه‌های باز، نام برد. این گودال‌ها در داخل بناها و تالارهای اماکن نیز همچون بسطام، دیده شده است که حاکی از سنت جدید است.

در کاوش‌های گیرشمن در محوطه تپه سیلک در سالهای ۱۹۳۴ و ۱۹۳۷ اطلاعات زیادی ارائه داده شد و به نظر می‌رسد همین زیادی اطلاعات موجب عدم توجه کافی به سه ظرف سفالی کوچک (شکل‌های ۱۰ و ۱۱) معرفی شده در جلد دوم گزارش مربوطه گردید.

قلعه اورارتویی کاف کالاسی در ۵ کیلومتری سواحل شمالی دریاچه و روبروی شهر وان و مرکز باستانی اورارتو، توشپا و آنسوی ساحل در کشور ترکیه امروزی قرار دارد. این مکان مشخصه‌های یک مکان مذهبی و از نام این مکان در کتیبه آشورناصیراپال اول (۱۲۷۴-۱۲۴۵ پ.م) با نام زینگون^{۳۰} یاد شده است (Luckenbill, V. I., 1926: 39). بنابر گزارش‌های باستان‌شناسی (Erdogan, 2017: 46) این محوطه نیز مانند محوطه‌های مذکور در فوق، در اواسط قرن هفتم پ.م حداقل در اثر آتش‌سوزی سقوط، و پس از آن نیز مورد سکونت قرار نگرفته است.

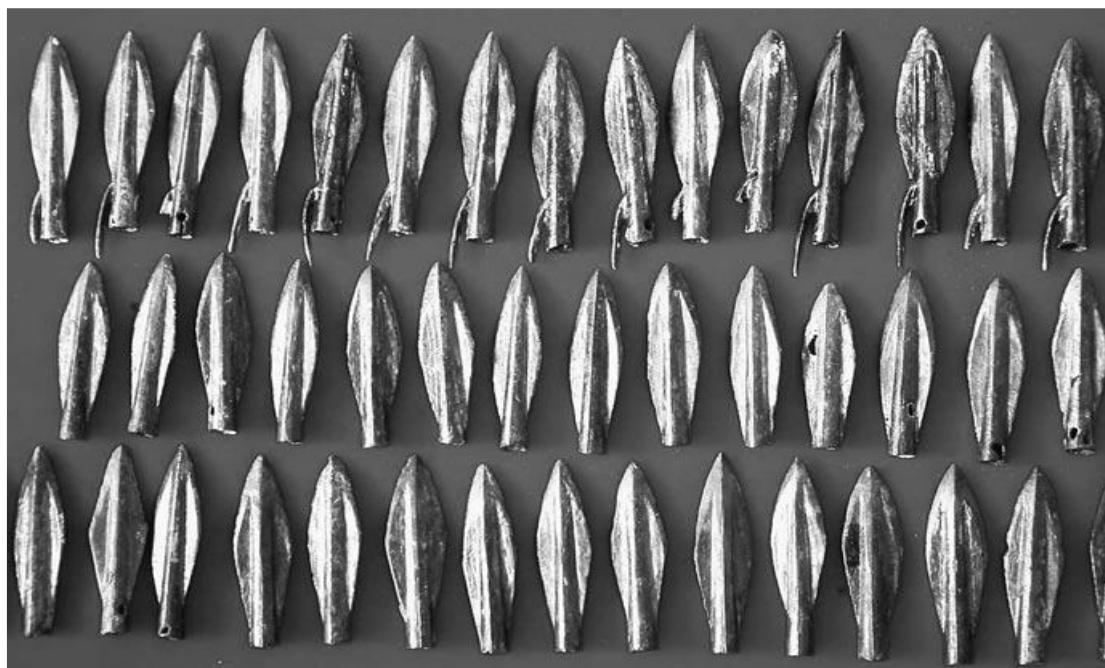
۵-۳-آیانیس^{۳۱}

نام قلعه‌ای اورارتویی است در ساحل جنوب شرقی دریاچه و ۳۰ کیلومتری شهر وان و توشپا، مرکز حکومت باستانی اورارتو در کشور ترکیه. این محوطه نیز در نیمه‌های سده هفتم پ.م بر اثر آتش‌سوزی و تخریب اقوام سکایی ویران شده است. در کاوش‌ها، سر پیکان‌هایی یافت شده (شکل ۷) که کاملاً شبیه همان سر پیکان‌های کاوش شده در بسطام می‌باشد که به سکاها و مادها مرتبط می‌باشد. زمان سقوط این قلعه را نیز همسان با قلعه‌های پیش‌گفته شده، به نیمه‌های قرن هفتم پ.م تاریخ‌گذاری می‌نمایند (Erdem, & Batmaz, 2008: 73).

۵-۴-قلعه وان^{۳۲} و چاوش تپه^{۳۳}

بررسی‌های باستان‌شناسی این دوره نشانگر این هست که با ورود مادها به سرزمین‌های اورارتویی و سقوط دولت اورارتو، مردمانی که از وجود اقوام تازه‌وارد احساس امنیت نمی‌کردند، به مناطق مرتفع و بالای کوه‌ها پناه برده

^{۲۹} Kefkalesi^{۳۰} Zingun^{۳۱} Ayanis^{۳۲} Van^{۳۳} Çavuştepe

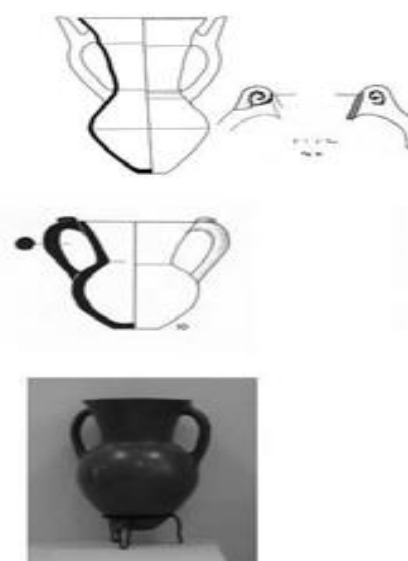

شکل ۷: سر بیکان‌های سکایی کاوش شده از اطراف دیوارهای آیانیس (Erdem & Batmaz, 2008: 86)

شکل ۹: نمونه سفالهای مادی یافت شده در قلعه وان

(Konyar, 2012: 207)

شکل ۸: نمونه سفالهای مادی یافت شده در قلعه وان

(Kolkan, 2011: 56)

شکل ۱۰: سه ظرف کوچک معرفی شده گیرشمن در سیلک کاشان (Kroll, 2019:110)

شکل ۱۱: ظرف دودسته دار مادی مکشوفه از سیلک کاشان (Kroll, 2019: 114)

با مقایسه آثار مکشوفه در دیگر نقاط و محوطه‌های مادی، ضمن نشان‌دادن وسعت سرزمین ماد، در تعلق نهشته‌های پسااورارتویی بسطام به فرهنگ و سنت مادها شکی به جا نمی‌گذارد. فرهنگ و شیوه به کار گرفته شده در الغ تپه^{۳۴} و معماری آن کاملاً شبیه نوشیجان همدان، از محوطه‌های مادی، و آثار و سفالینه‌های مکشوفه از لایه‌های

در ساخت این سه ظرف یا کوزه سفالی، از همان فرهنگ و ساختاری استفاده شده که در ساخت سفال‌های پسااورارتویی بسطام (شکل ۴) و نیز در خرده‌سفال‌هایی مکشوفه از لایه‌نگاری محوطه اصطلبل (در حدود بیست متری خارج قلعه)، به کار گرفته شده است. تعلق آن‌ها به دوران پسااورارتو و همچنین، به دوره ماد (Kroll, 2019: 38) مورد تأیید باستان‌شناسان از جمله کرتیس (Curtis, 2005: 40) و استروناخ (Stronach, 1978: 11) است.

^{۳۴} Ulug Depe

قلعه و اورارتو می‌دانند. به نظر، این سکونت‌گاه را اقوام ماد بعد از اشغال قلعه چاوش تپه احداث کرده‌اند. هر چند وجود اشیاء دیگری مانند سرنیزه یا میله‌ای پایه نمادین مذهبی وجود اورارتویی‌ها را محتمل می‌کند که در آن صورت می‌توان این احتمال را داد که در این نقطه اقوام اورارتویی بعد از سقوط حکومت، اجتماع و زندگی کرده باشند. با این همه، یافته‌های سفالین که در ساخت آن خبری از سنت اورارتویی نیست و وجود کاسه‌های با لایه نازک لعاب و لبه‌های گشاد و مسطح به شکل سینی از انواع سفال‌هایی هستند که در سنت اورارتویی دیده نشده است، بیان می‌کند که حتی در این مناطق نیز اقوام تازه وارد سکنی گزیده‌اند.

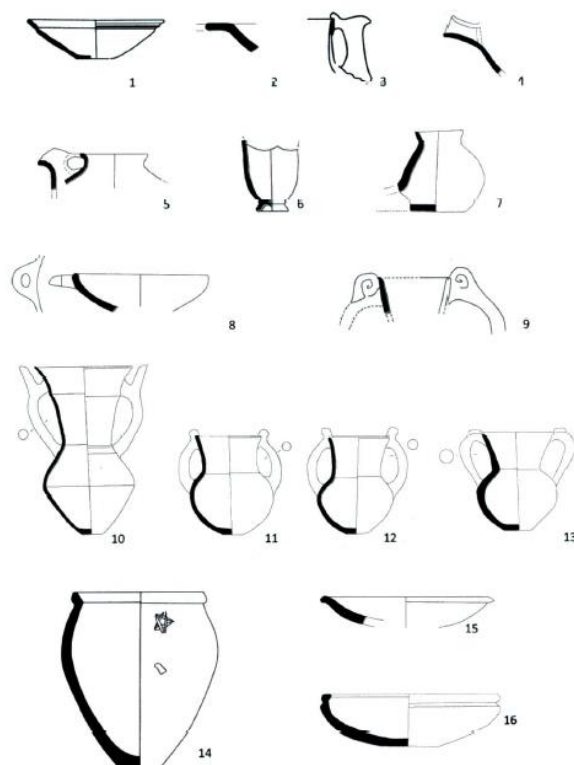
مطالعات لایه‌نگاری در قره‌گوندوز نشان از وجود یک لایه پسااورارتویی، بین سطوح بنای لایه شماره ۳ و لایه شماره ۴a دارد که در کاوش‌های ۱۹۹۵ میلادی کشف شده که دو مورد از آن‌ها تدفین داخل کوزه‌ای و یک گردنبند با مهره‌های سنگی با رنگ‌های مختلف کوچک است (Sevin, 2000: 360).

پسااورارتویی الغ تپه، متعلق به فرهنگ نوشیجان و سایر محوطه‌های مادی است.

هرچند پیدا شدن تیر و پیکان‌های متعلق به سکاها می‌تواند این نظر را تقویت کند که قلعه توسط ایشان سقوط کرده، اما مانع قبول این عقیده نیست که سکاها نیز در اواسط و اواخر قرن هفتم پ.م هم پیمان مادها شده بودند و یا بعد از سرکوب سران سکاها (Herodotus, I:103) توسط مادها، نیروها و لشکریان آن‌ها تحت فرمان مادها درآمده بودند.

تازه‌ترین کاوش‌های باستان‌شناسی در تپه باستانی قلعه وان از ۲۰۱۲ شروع گردیده است. در این قلعه نیز معماری جدیدی نسبت به سنت اورارتویی در بنا دیده می‌شود. از جمله آثار پسااورارتویی مکشوفه در چاوش تپه نیز ظرف سفالی (شکل‌های ۱۲ و ۱۳) با دسته عمودی و تزئین شده با طرح بزکوهی است (Konyar, 2012: 195).

در چاوش تپه آثاری از سکونتگاه جدیدی مشاهده می‌گردد که باستان‌شناسان بر اساس لایه‌نگاری، آن را به مردمان غیر اورارتویی منتسب نموده‌اند (Sevin, 2012: 358) و این بناها را ساخته اقوام مهاجم و تسخیرکنندگان

شکل ۱۲: نهشته های پسااورارتویی کاوش شده از چاوش تپه (Sevin, 2012; Resim 5)

شکل ۱۳: سفال دو دسته مادی کاوش شده از چاوش تپه (Sevin, 2012; Resim 4)

۶- تحلیل و نتیجه

شده و لایه‌نگاری بسطام، مهمترین محوطه اورارتویی در ایران، و همین‌طور مقایسه با آثار یافت شده و پژوهش‌های مشابه در محوطه‌های اورارتویی شرق آناتولی نشانگر سقوط اورارتو در یک دوره زمانی حداقل ۳۰ ساله مختوم به ۵۸۵ پ.م توسط مادها بوده است.

عناصر جدید فرهنگی در بسطام و در محوطه‌های اورارتویی دیگر از جمله چاوش تپه و قلعه وان و کارمیربلور به وضوح حضور عناصر فرهنگی غرب ایران و مادها را تأیید می‌کند، هر چند برای این نظر دلایل محکم‌تری نیز لازم است. پیرامون دهه نهم قرن هفتم پ.م (حدود ۶۲۰ تا ۶۱۲ پ.م) زمانی که مادها به اوج قدرت خود قبل از تسخیر آشور رسیده بودند، اقدام به پیمان دوستی و نظامی با بابل کردند، این در حالی است که خبری از هم‌پیمانی یا اتحاد با اورارتو وجود نداشت. به نظر می‌رسد، در آن ایام، اورارتو قدرتی چشمگیر نداشته و در

اواسط قرن هفتم پ.م برای فلات ایران و رشته‌کوه‌های زاگرس و دامنه‌های غربی آن و نیز شرق آناتولی، دورانی پرآشوب و نقطه عطفی برای این بخش از آسیا است. قدرت‌های بزرگ رو به افول هستند، حتی آشور که آخرین شاه مقتدر خود (آشوربانیپال) را تجربه می‌کرد، طولی نکشید که به دست اقوام تازه وارد ماد و با پشتیبانی بابل، چنان‌که کمتر از ۳۰ سال قبل‌تر، ایلام را از صحنه سیاسی آن دوران حذف کرده بود، خود نیز حذف گردید. از طرفی، پس از لشکرکشی ویرانگر سارگون دوم در اواخر قرن هشتم پ.م، هجوم اقوام ساکن شمال قفقاز در پی دستیابی به مراتع و منابع به جنوب قفقاز، موجب افول اقتدار اورارتو گردیده بود. در کتیبه‌های آشوری آمده است که اورارتو در دهه‌های آخر قرن هفتم پ.م، تحت اطاعت آشور بود. بررسی باستان‌شناسی آثار یافت

میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی و موزه ملی ایران، ۱۱۷-۱۴۲.

عباس زاده، مرضیه، سودایی، بیتا، یوسفی زشک، روح‌الله (۱۴۰۰). طبقه‌بندی سفال‌های محوطه اورارتویی قلعه بسطام آذربایجان غربی. *باستان‌شناسی ایران*، ۱۱(۲)، ۱۳۵-۱۴۸.

کروول، اشتفان (۱۳۹۸). گزارش کاوش بسطام. ولفرام کلایس. *بسطام. کاوش‌ها در استحکامات اورارتویی ۱۹۷۲-۱۹۷۵*. م. ج ۱ از ۲ جلد. ترجمه فرامرز نجد سمیعی. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، اداره کل میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی و موزه ملی ایران، ۹۵-۱۱۵.

کلایس، ولفرام (۱۳۹۸). معماری بسطام، ولفرام کلایس. *بسطام. کاوش‌ها در استحکامات اورارتویی ۱۹۷۵-۱۹۷۲*. م. ج ۱ از ۲ جلد. ترجمه فرامرز نجد سمیعی. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، اداره کل میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی و موزه ملی ایران، ۳-۹۳.

Barnett. R. D. & Watson. W. (1952). *Russian excavations in Armenia. Iraq*, 14(2), 132-147.

Curtis. J. (2005). The Material, Culture of Tepe Nush-i Jan. *Iranica Antiqua*, 40.

Diakonoff, I. M. (1951). Poslednie gody Urartskogo gosudarstva po assirovavilonskim istočnikam. *VDI* (2), 29-39.

Erdem. A. & Batmaz. A. (2008). Contributions of the Ayanis Fortress to Iron Age Chronology. *Ancient near eastern studies*, 45, 65-84.

Erdem. A. & Konyar, E. (2011). *Urartian Pottery*, 1st Printing: Istanbul.

Herodotus. (1996). *Histories*. George Rawlinson. Wordsworth Classics of world literature, London, UK.

Kalkan. H. (2011). Doğu Anadolu'da Geç Demir Çağ: *Sorunlar ve Gözlemler. Olba* (19), 47-56.

Konyar, E., Can, A. V. C. I., Bülent, G. E. N. Ç., Akgün, R. G., & Armağan, T. A. N. (2013),

واقع، تهدیدی برای مادها محسوب نمی‌شده است. از دلایل دیگر عدم توجه مادها برای اتحاد با حکومت اورارتو، لشکرکشی‌های متعدد اورارتو به سرزمین‌های جنوبی خود است که بعدها جزء اتحاد ماد قرار گرفتند. مردمان این منطقه خاطرات غارتگری آن نظام را داشتند، ولی دربارهٔ بابل، چنین سابقه ذهنی وجود نداشت. از طرفی، اورارتو در موقع لشکرکشی مادها به آشور عملاً قدرتی قابل توجه محسوب نمی‌شد که مادها به موقع لشکرکشی به آشور نگران پشت سر خود و اورارتو باشند، چرا که در واقع، اورارتو در آن ایام اصولاً نیروی نظامی بازدارنده و نیرومندی نداشته و هر آنچه که بوده نزدیک پایتخت خود توشبا متمرکز بوده است. سقوط بدون جنگ و غارت و به آتش کشیدن بسطام که روزگاری به‌عنوان قلعه‌ای نظامی و با اهداف امنیتی تأسیس شده بود، توسط اقوام مهاجم (مادی و نیروهای مزدور سکایی) دلیلی بر این مدعاست. سقوط آشور به سال ۶۱۲ پ.م و ظهور و قد برافشاندن قدرتی تازه نفس به نام ماد و توجه مادها به غرب، می‌تواند توضیح دیگری برای این فرضیه باشد که به احتمال زیاد، سرزمین‌های اورارتویی شمال غربی ایران هم‌زمان با سقوط آشور، به دست مادها افتاده‌اند. آثار فرهنگی و مخصوصاً سفالگری و نهشته‌های پسااورارتویی در منطقه که در این مختصر شرحی از آنها رفت، بر این نظر صحه می‌گذارد.

منابع

دارا، مریم (۱۳۹۶). *کتیبه‌های میخی اورارتویی از ایران*. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

سالوینی، میریو (۱۳۹۸). *الواح گلی اورارتویی*. ولفرام کلایس. *بسطام. کاوش‌ها در استحکامات اورارتویی ۱۹۷۲-۱۹۷۵*. م. ج ۱ از ۲ جلد. ترجمه فرامرز نجد سمیعی. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، اداره کل

- Sayce. A. (1912). IV A New Vannic Inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland*, 44(1), 107-112.
- Sevin. V. Özfirat. A. & Kavakil. E. (1997). Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları. Yılı Çalışmaları. *Belleten*, 63(238), 847-868.
- Sevin. Veli. (2012). Van Bölgesinde Post-Urartu Dönemi: Yıkıntılar Üzerinde Yeni Bir Yaşam. *Belleten* 76(276), 351-368.
- Simpson. S. J. & Pankova. S. (2017). *The BP exhibition: Scythians: warriors of Ancient Siberia*. Thames & Hudson.
- Stronach. D. (1967). *Excavations at Tepe Nūsh-i Jān*.
- Stronach, R. (1978). Median pottery from the fallen floor in the fort. *Iran*, 16, 11-24.
- Zimansky. P. (1990). Urartian geography and Sargon's eighth campaign, *Journal of Near Eastern Studies*, (49-1), 1-21.
- January). Excavations at the Van Fortress, The Mound and the Old City of Van in 20121. In *Colloquium anaticum* (No. 12). Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 193-210.
- Kroll. S. (1979a). Die urartäische Keramik aus Bastam, Bastam I: W. Kleiss. *Grabungsbericht Bastam I. Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*. Teheraner Forschungen. Berlin. 203-220.
- Kroll. S. (1979b). Meder in Bastam, In W. Kleiss (ed.), *Grabungsbericht Bastam I. Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*. Teheraner Forschungen, Berlin, 229-234.
- Kroll. S. (2014). Notes on the Post-Urartian (Median) Horizon: Aynur Özfirat NW-Iran and Armenia *Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology*. İstanbul, 203-210.
- Kroll. S. (2019). A Note on the Late Iron Age Double-Handled Tankards from Sialk, In J. Nokandeh. J. Curtis and M. Pic (eds.), *Tappeh Sialk, the Glory of Ancient Kashan*. London Iran Heritage Foundation, (38-39), 110-113.